

MILLISEST KONTEKSTIST PÄRINEB TALLINNA LINNAARHIIVI KÄSIKIRI Cm3?*

Meelis Friedenthal

Otseselt Eesti keskajaga seonduvaid käsikirjalisi koodekseid on tänapäevani alles vaid väike hulk.¹ Kõige tõenäolisemalt on kõik need säilinud juhuslikult ja ei kujuta endast läbilõiget või ettekatsetud valikut, mistõttu ei saa ka nende alusel teha mingisuguseid suuremaid üldistusi. Üldistuse keerukus sunnib seega lähenema igale käsikirjale eraldi – kui *phainomenon*’ile – ja selle kaudu võimaldab siiski avada Eesti keskajaga seonduvaid küsimusi, mis jääksid teisiti varju või märkamatuks. Käesolev artikkel keskendubki ühele sellisele seigale, püüdes kodikoloogilistest ja paleograafilistest viidetest ning teksti enda sisulisest analüüsist lähtuvalt paigutada täpsemalt ruumis, ajas ja kuuluvuses käsikirja Tallinna Linnaarhiivi fond 230, nimistu 1, säilik Cm 3 (lühendatult Cm3²). See ladina-keelne konvoluut on tähelepanuväärne selle poolest, et sisaldab lõpuosas ilmselt Inglise kopisti poolt kirjutatud teksti – tegemist on teadaolevalt ainukese Inglise päritolu käsikirjaga, mida on võimalik seostada Eesti keskajaga.³

* Käesolev artikkel põhineb osaliselt autori dissertatsioonil “Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*” ning sisaldab käsikirja kirjelduse, mis leidub sarnasel kujul Richard Newhauser, Tiina Kala ja Meelis Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”, *Scriptorium: Revue Internationale des Etudes Relatives aux Manuscrits / International Review of Manuscript Studies* (ilmumisel).

¹ Tiina Kala, *Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums. Katalog* (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2007), 5–11. Edaspidi lühendatult TLA & EAM kataloog.

² Kuna tegemist on konvoluudiga, siis on võimalik seda veel täpsemalt jaotada. Edaspidi ongi tähistatud selle käsikirja erinevad osad tähtedega a–g. Niisiis Cm3a = Cm3 fol. 11ra–123rb ; Cm3b = Cm3 fol. 123rb–127r ; Cm3c = Cm3 fol. 127ra–vb ; Cm3d = Cm3 fol. 128ra–198vb ; Cm3e = Cm3 fol. 199ra–202ra ; Cm3f = Cm3 fol. 202rb–256va ; Cm3g = Cm3 fol. 257r–272v.

³ Ka Tartu Ülikooli raamatukogus on mõningad keskaegsed käsikirjad, mis võivad olla Inglise päritolu – need on sinna aga ostetud 1875. aastal Franz Rühli poolt ning

Cm3 uurimisseis

Arutluse all olev manuskript jõudis siinkirjutaja vaatevälja 2001. aastal, kui kunstiajaloolane Inge Laurik hakkas sellega tegelema oma magistri-tööd kirjutades ning juhtis tähelepanu asjaolule, et selle Tallinna Linnaarhiivis oleva teksti editsiooni pole veel tehtud ning teksti mõju on seega ka korralikult uurimata. Tema töö üheks eesmärgiks oli uurida nimetatud teksti mõju Padise kloostri raidplastikas leitud motiividele. Ta kirjutab:

Eesti keskaegset raidplastikat puudutavas napis erialases kirjanduses on laialdaselt käibele läinud arvamus nagu tugineks Padise tsistertslaste kloostri kiriku pikihoone ning tsistertslaste mõjupiirkonda kuulunud Risti kiriku kapiteelide ornamentika kõnealusele teosele. See arvamus baseerub aga üksnes oletustel.⁴

See oletus on kunstiajaloolaste seas käibele läinud kahtlemata Armin Tuulse raamatust “Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland”⁵ ja hiljem toetab seda ka Villem Raami arvamus.⁶ Tuulse kirjel-dab Padise kloostri ja Risti kiriku arhitektuuri ning peatükis “Volkstümliche Erzählerkunst in Estland” jõuab järeldusele, et Padise kloostri kiriku konsoolidel kujutatud voorused ja pahed ning mehefiguuride väljendus-rikkad ja näos visuaalselt valitsevad silmad on otseselt seotud Tallinna Linnaarhiivi käsikirjaga Cm3. Ta toetab oma arvamust väitega, et Tallinna Linnaarhiivi koodeksitest kolm (nr 3, 4 ja 8)⁷ on kunagi olnud suure tõenäolisusega Padise kloostri omanduses. Samas avaldab ta kahetsust, et ei ole olnud võimalik läbi viia tekstide ja kujutiste põhjalikku võrdlust. Joone all toodud viidetest nähtub, et Tuulse eelnimetatud arutluskäik tugineb suures osas kõige varasemale Tallinna *manuscriptum*’iga tegelevale raama-tule, milleks on Fr. Koehleri “Ehstländische Klosterlectüre”.⁸ Küll kirjel-datakse seda käsikirja lühidalt ka G. Hanseni ja hiljem O. Greiffenhageni

---

seega puudub neil seos Eesti keskajaga. Vt Marju Lepajõe, “Keskaegsed ladina pär-gamentkoodeksid Tartu Ülikooli Raamatukogus”, *Tartu Ülikooli Raamatukogu töid*, 11 (Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000), 9–19.

⁴ Käsikiri autori valduses.

⁵ Armin Tuulse, “Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland”, *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja*, 49, 1 (1948), 23.

⁶ Villem Raam, *Padise klooster* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958).

⁷ Tänapäevase tähistuse järgi TLA, f. 230, n. 1, s. Cm3, Cm4 ja Cm8.

⁸ Friedrich Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter* (Reval: Franz Kluge, 1892). Edaspidi lühendatult Koehler.

poolt,⁹ kuid nende andmed on tunduvalt napimad võrreldes Koehleri põhjaliku uurimusega, kes kirjutab Cm3 kohta muuhulgas nii:

Käsikiri cod. lat. A 14^a oktaavi formaadis sisaldab kolme osa: fol. 1–127 moraaliteoloogilist traktaati, fol. 128–256 jutlusi ning vähem või rohkem lõpetatud dispositioone või visandeid selleks tarbeks, fol. 257–272 allegoorilis-moraalset traktaati silma kohta.¹⁰

Edaspidi tähistabki ta need osad tähtedega A, B ja C¹¹ ning lisab samas, et kolmas osa (ehk siis Cm3g) on hiljem lisatud ning paistab olevat terviklik. Esimesed kaks tunduvad tema sõnutsi rohkete prantsuskeelsete väljendite põhjal kindlasti pärinevat Prantsusmaalt ning seda ilmselt 13. sajandist. Viimast otsustab ta lehekülje joonimise viisile ja paleograafilisele analüüsile toetudes, tehes tähelepaneku, et need on illumineeritud¹² ühe käega.¹³ Eelnevalt on Koehler kirjeldanud ka olukorda, kus siinsetel aladel on selgesti tuntav Prantsusmaal 11. sajandil¹⁴ alguse saanud uute ideede levik. Tihedatele kontaktidele Prantsusmaaga viitavat tema andmetel ka asjaolu, et Saksa rüütliordu ja Preisimaa ordumaade patrooni Montau Dorothea¹⁵ elulookirjelduses (*vita*) on vaid Prantsuse müstikute tsitaadid ning puuduvad täielikult viited Saksa traditsioonile. Niisiis pakub Koehler A osa autoriks kartuusi või tsistertslast¹⁶ ja B osa autori päritolu jääb lahtiseks, kuid märgib ära selle kõrgskolastilise stiili, mis lihtsale jutlustajale oli ilmselt kättesaamatu.¹⁷ Viimase, C-ga tähistatud teksti autoriks peab Koehler tsistertslast,

⁹ Gotthard Hansen, *Codices ja raamatud*, ed. O. Greiffenhagen. G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog (Reval, 1924), 1.

¹⁰ *Die Handschrift cod. lat. A. 14a in Octav umfasst drei Stücke: Fol. 1–127 einen moralisch-theologischen Tractat, fol. 128–256 Predigten und mehr oder weniger ausgeführte Dispositionen und Entwürfe zu solchen, fol. 257–272 einen allegorisch-moralischen Tractat über das Auge* (Koehler, 7).

¹¹ Koehleri tähistus vastab üldjoontes A = Cm3a–c; B = Cm3d–f; C = Cm3g.

¹² Illumineerimise all pean silmas seda, mida ingliskeelses paleograafilises sõnavaras tähistatakse sõnaga *illumination* ja prantsuse keeles *enluminure*. See vastab üldjoontes saksakeelsele terminile *Buchmalerei*, millega tähistatakse kõiki raamatu põhitekstile lisatud dekoratiivseid elemente. Need ei pea olema tingimata figuratiivse (historieeritud) iseloomuga initsiaalid. Vt Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* (Paris: CEMI, 1985), 511.01.

¹³ Siin ja edaspidi tähistab eestikeelne sõna *käsi* seda, mida saksa keeles öeldakse sõnaga *Hand* ja inglise keeles *hand*.

¹⁴ Koehler, 6.

¹⁵ Dorothea von Montau (1347–94), kanoniseeritud 1976. Vt Johannes Marienwerder, *The life of Dorothea von Montau, a fourteenth-century recluse*, Studies in women and religion, 39 (Lewiston: Edwin Mellen Press Ltd, 1997), 5–25.

¹⁶ Koehler, 14.

¹⁷ Koehler, 84.

täpsemalt seostab traktaadi Johannes Peckami¹⁸, Petrus Lacediera või Petrus Ciperia¹⁹ nimega. Sellele, Koehleri C (siin Cm3g) abil tähistatud tekstile ongi käesolevas artiklis edaspidi pühendatud põhitähelepanu. Koehleri oletused Cm3g autori kohta põhinevad kataloogiandmetel, mis seostavad nendanimelised isikud traktaadiga silmast ja moraalist. Ta mainib ka, et käsikiri on sageli vigaselt ümber kirjutatud, tekstis leidub parandusi ja hilisemaid korrekture ning palju on ka teksti sisse jäetud *lacuna*’sid, mis annavad tunnistust asjaolust, et Tallinna *manuscriptum*’i kirjutajal oli kasutada halvasti loetav eksemplar. On tähelepanuväärne, et Koehler ei ütle otseselt midagi selle kohta, mis ajast võiks antud tekst pärit olla ning pühendub konvoluudi käsitlemisel peamiselt A (siin Cm3a) osa kirjeldamisele.

Järgnevalt on seda käsikirja erinevates käsitlustes vaid lühidalt mainitud – nii on Wolfgang Schmidt²⁰ korranud Koehleri seisukohti käsikirja kuuluvuse asjus, omistades seda Padise tsistertslastele. Seevastu dominiiklaste uurija Walther-Wittenheim²¹ on leidnud, et Koehleri argumentatsioon tsistertslastele kuuluvuse tõestuseks pole veenev, ning samahästi oleks võinud käsikiri kuuluda ka dominiiklastele. Omalt poolt aga ei lisa kumbki autor argumente selle või teise teooria tugevuse või nõrkuse kinnitamiseks.

Pärast Koehleri uurimust on Tallinna Linnaarhiivi käsikirja Cm3 erinevate osade autorlus kuni 2001. aastani olnud lahtine ning alles pärast Marek Tamme poolt läbi viidud võrdlust artiklis “Kloostriiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis”²² on kindlalt selgunud, et Koehleri poolt Cm3g üheks võimalikuks autoriks pakutud Limoges’i Petrus peab tõe-

¹⁸ Johannes Peckham (Pecham) OFM, Canterbury peapiiskop (1220/1225–1292). Järgnevalt on kasutuses lühendid OP = *Ordo praedicatorum* (dominiiklaste ordu), OFM = *Ordo fratrum minorum* (frantsisklaste ordu).

¹⁹ Koehler peab Petrus Lacedierat ja Ciperia Petrust erinevateks isikuteks (Koehler, 92–93). Siiski on tegemist ühe inimesega, tuntud ka nime all Limoges’i Petrus.

²⁰ Wolfgang Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja, XXIX–XXX (Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1941), 125 jj.

²¹ G. von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae* (Roma: Istituto storico domenicano, 1938), 34. Siinkohal on otsesõnu juttu küll käsikirjast Cm4, kuid arvestades Koehleri seisukohta, et Cm3 ja Cm4 kuuluvad kokku, võib siit välja lugeda, et ka Cm3 ei pruukinud kuuluda tsistertslastele.

²² Marek Tamm, “Kloostriiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis”, *Kloostriinternetini*, toim. Tõnu Tender (Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001). Võrdluse aluseks on kasutatud Richard Newhauseri artiklis “Der ‘Tractus Moralis De Oculo’ des Petrus von Limoges und seine Exempla”, *Exempel und Exempelsammlungen*, hrsg. von Walter Haug & Burghart Wachinger (Tübingen: Niemeyer, 1991), 95–136 esitatud Limoges’i Petrusi teksti proloogi ja esimese peatüki editsiooni. Tervikteksti editsioon on siiani publitseerimata.

poolest paika. Tamm dateerib linnaarhiivi käsikirja 13. sajandi lõppu või 14. sajandi algusesse ja kirjutab teksti iseloomustamiseks: “Kuigi Tallinna käsikirjal puudub proloog ja esineb lahknevusi sõnastuses, on Limoges’i Petrus autorlus siiski väljaspool kahtlust”.²³

Täpsemalt näitab Tamm, et tegemist on nimetatud autori “Tractatus moralis de oculo” versiooniga, Koehleri poolt nimetatud A ja B osade autorid jäävad ka tema artiklis lahtiseks. Need on selgunud alles hiljuti – ja rohkem kui sada aastat pärast Koehleri uurimust – trükki jõudnud Tiina Kala poolt koostatud tänapäevastele kodikoloogilise kirjeldamise tavadele vastavas Tallinna Linnaarhiivi ja Eesti Ajaloomuuseumi keskaegsete käsikirjade kataloogis.²⁴ Nimetatud kataloog pakub esimese mahukama süstemaatilise ülevaate Eesti keskajaga seonduvatest käsikirjadest, tuues lisaks kirjeldustele ka mõningaid reproduktsioone köidetest ja lehekülgedest. Seal on Cm3 sisalduvate tekstide autoriteks toodud Nicolaus de Byardo Gallicus, Nicolaus de Gorran OP ja Petrus Lemovicensis.

Nagu eelnevast ilmneb, on konvoluudis sisalduvate tekstide autoritest kaks (tõenäoliselt) pärit mendikantide hulgast.²⁵ Nendele andmetele tuginedes kirjutab Tiina Kala:

Otsustades Cm2 ja Cm3 dominiiklastest autorite järgi (kui tõepoolest Nicolaus de Byard oli dominiiklane) ja andmete puudumise kohta, mis võimaldaks neid paigutada tsistertslaste omandusse, saab need mõlemad koos Limoges’i Petrus traktaadi konspektiga seostada Tallinna [dominiiklaste] kloostri.²⁶

Tõepoolest näib selline autorite kuuluvus viitavat Eesti kontekstis pigem dominiiklastele. Samas ei saa see aga olla kindlaks vastuväiteks selle käsikirja tsistertslastele kuulumisele, sest just Meaux’ tsistertslaste kloostri on säilinud koodeks, kus Petrus Lemovicensise traktaat on kokku

²³ Tamm, “Kloostri raamatud”, 67. Marek Tamm kirjutab siinkohal “Limoges’i Petrus”. Ka Tiina Kala on kasutanud Petrus sünniähtseesi kohta nimetust “Limoge”, vt Tiina Kala, *Käsikirjaline raamat Eestis*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 11 (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2008), 36. Käesolevas tekstis on kasutatud nimekuju Limoges’i Petrus või siis ladina nimevormi Petrus Lemovicensis.

²⁴ TLA & EAM kataloog.

²⁵ Nicolaus de Byardi on erinevates käsikirjades nimetatud nii dominiiklaseks kui ka frantsisklaseks. Vt Louis-Jacques Bataillon, “The Tradition of Nicholas of Biard’s Distinctiones”, *Viator*, 25 (1994), 245–246.

²⁶ “Judging by their use of Dominican authors (including Nicolaus de Byard if in fact he was a Dominican) and a lack of evidence connecting them to Cistercian ownership, both Cm 2 and Cm 3, with its abbreviated copy of Peter of Limoges’ text, can also be connected with the Tallinn friary.” Newhauser, Kala & Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia.”

kõidetud Nicolaus de Byardi *distinctiones* kogumikuga.²⁷ Niisiis kindlama vastuse küsimusele, millisest kontekstist Cm3 pärineb, annab vaid koo- deksi enda ja selles sisalduva teksti ümberkirjutuse sisuline analüüs.

Cm3 lühikirjeldus

Järgnevalt toodud käsikirja lühikirjeldus toetub paljuski eelnevatele käsit- lustele ja on põhijoontes eriti TLA & EAM kataloogis esitatule lähedane (siiski lisandub sellele mõningaid kataloogist välja jäänud detaile ning eri- list tähelepanu olen pööranud just Cm3g osale, mida on kõige napimalt kajastatud).²⁸

<p>TLA MS, f. 230, n. 1, s. Cm 3</p> <p>Jutlused ja eksemplid. Pärgament, 272 ff, 174 × 120 (× 55 mm). 13. saj²–14. saj^{1/2}, Prant- susmaa (?) (ff. 1r–256v) ja Suurbritannia (?) (ff. 257r–272v).</p> <p>Poognad: 1° + 10 VI¹²⁰ + (IV - 1^{post127})¹²⁷ + 5 VI¹⁸⁷ + (VI - 1^{post198})¹⁹⁸ + 4 VI²⁴⁶ + (VI - 2^{post256})²⁵⁶ ; V²⁶⁶ + (VI - 6^{post272})²⁷². Kustosed sobivad. Leheküljed sekundaarselt kahe tänapäevase käega folieeritud.</p> <p>Tekstikast: 122/125 × 83/87 mm, 38 rida kahes veerus joonitud lehekülgedel [1r–256v]; 122 × 82 mm, 26 rida joonitud ühes veerus lehekülgedel [257r–272v].</p> <p>Käekirjad: Ff. 1ra–256va: <i>textualis libraria/currens</i>²⁹, neli kätt; A 1ra–127vb; B 128ra–190vb, 199ra–217ra; C 191ra–198vb, 217rb–228rb; D 228va–256va. <i>Litterae duplices</i>, vinjettidega initsiaalid, lombardid, värvilised paragrahvimärgid. Ff 257r–272v: <i>ang- licana</i>.</p> <p>Kõide: Varajane gooti kõide, maarjasparknahast kattega puukaantel, ühe esikaanele kinnituva haak-plaat tüüpi lukkumiga. <i>Codex catenatus</i>, kett emaldatud.</p> <p>Ajalugu: Kuulunud (tõenäoliselt) alates 16. sajandist Tallinna raearhiivile.</p> <p>Kirjandus: Fr Koehler, <i>Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter</i> (Reval: Franz Kluge, 1892). Ric- hard Newhauser, Tiina Kala ja Meelis Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia,” <i>Scriptorium: Revue Internationale des Etudes Relatives aux Manuscrits/International Review of Manuscript Studies</i> (ilmumisel).</p>
---

²⁷ David N. Bell, *The libraries of the Cistercians, Gilbertines, and Premonstratensians* (London: British Library in association with the British Academy, 1992), Z14.220b, 63.

²⁸ Kirjelduse aluseks on *Richtlinien Handschriftenkatalogisierung* (Bonn-Bad Godes- berg: Die Forschungsgemeinschaft, 1985) toodud põhimõtted. *Deutsche Forschungsge- meinschafti* poolt antakse keskaegsete käsikirjade katalogiseerimiseks ja kirjeldami- seks välja juhendeid ja soovitusi juba 1963. aastast ning selle aja jooksul on seal väljen- datud põhimõtted kujunenud käsikirjadega tegelemisel peaaegu standardiks.

²⁹ Vt Albert Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2003), 99–100.

Sisu:
<p>a. 1ra–123rb: Nicolaus de Byard, <i>Summa de abstinentia</i> (pealkirjata ja autori nimeta). <i>Inc.</i>: (1ra) Dvplex est abstinentia: detestabilis et laudabilis. Detestabilis ut in ypocritis, auaris et gulosis... <i>Expl.</i>: ... Ascendit que preparauit deus el<ec>tis suis ad que [!] nos perducere dignetur qui uiuit et regnat per omnia secula seculorum amen. Explicit (123rb). Viited: Kaeppli, 3046; <i>In principio</i> 'Dvplex est abstinentia'. (Edaspidi kasutusel järgnevad lühendid: Kaeppli = <i>Thomas Kaeppli, Scriptoris Ordinis Praedicatorum Medii Aevi</i>, 4. voll. (Roma: Ad S. Sabinae, 1970–1993), tsiteeritud numbr järgi. <i>In principio</i> = Brepolise ladina tekstide <i>incipit</i>-e andmebaas <http://brepolis.net>.)</p>
b. 123rb–127r: Pühakute kalender.
c. 127ra–vb: Alfabeetiline indeks nr 1, ptk 1–130.
<p>d. 128ra–198vb: Nicolaus de Gorran, OP, <i>Sermones de tempore et de diversis</i> (pealkirjata ja autori nimeta). <i>Inc.</i>: (128ra) Hora est iam nos de sompno surgere. Nunc enim propior est nostra salus quam cum credidimus, Romanos xiiij [Rom 13:11]. Sicut dicit sapiens, Ecclesiastes iii, omnia tempus habent et suis spatijs transeunt vniuersa [Ecl 3:1]: tempus belli et tempus pacis [Ecl 3:8] modo est... <i>Expl.</i>: ... Expressius dicitur hoc, Iohannis v: Tres sunt qui testimonium dant in celo: pater, verbum, et spiritus sanctus [1Jo 5:7], et hii tres vnum sunt (198vb). Viited: Kaeppli, 3091 (seda käsikirja mainimata), <i>In principio</i> 'Sicut dicit sapiens'.</p>
e. 199ra–202ra: Tabel teemadest jutlustele ff 202rb–256va ja 191ra–198vb.
<p>f. 202rb–256va: Nicolaus de Gorran, OP, <i>Sermones de sanctis</i> (pealkirjata ja autori nimeta). <i>Inc.</i>: (202rb) In baculo meo transiui Iordanem istum et nunc cum duabus turmis regredior, Genesis xxxij [Gen 32:10]. Sicut dicitur Sapiencie ij: Vmbre transitus est tempus nostrum [Sap 2:5] . Hoc tempus transeunt sancti martires... <i>Expl.</i>: ... Confitebor tibi rex et collaudabo [Sir 51:1] beatificabilem commitatum sancti [?] celibatum, quia uirginem, Matthei xxv, prudentes uirgines acceperunt etc. [Mt 25:4] . / Domine in uoluntate tua [Ps 29:8]: Supra de Sancta Lucia / O Omnium dominus dilexit eam [Sap 8:3]: Supra de Sancta Agnete. (256va). Viited: Kaeppli, 3091 (seda käsikirja mainimata). <i>In principio</i> 'Vmbre transitus'.</p>
<p>g. 257r–272v: Limoges'i Peteruse <i>Tractatus moralis de oculo</i> konspekt, ilma proloogita, alates 1 ptk, lõpeb 11.1 poole pealt. <i>Inc.</i>: (257r) Constantinus in libro de oculo et ex uerbis Alhacen in primo libro scientiae perspective. Oculus tres habet tunicas, prima uua, quia est sicut uua. <i>Expl.</i>: Cum enim lex domini sit immaculata et eloquia domini casta imaculatum requirit discipulum . exemplum de didascalion et prius eius et abimelech . in quo daret intellectus quo qui uult pane uite et malum[?] . cibari studeat castitati (272v; viimased 8 rida teise käega). Viited: Richard Newhauser, "Inter scientiam et populum: Roger Bacon, Peter of Limoges, and the "Tractatus moralis de oculo"", <i>Nach der Verurteilung von 1277. Philosophie und Theologie an der Universität von Paris im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts. Studien und Texte / After the Condemnations of 1277. Philosophy and Theology at the University of Paris in the Last Quarter of the Thirteenth Century. Studies and Texts</i>, ed. by J. A. Aertsen, K. Emery, Jr., and A. Speer, <i>Miscellanea Mediaevalia</i>, 28 (Berlin: Walter de Gruyter, 2001), 682–703.</p>

Cm₃ dateerimisvõimalused lähtuvalt kodikoloogilistest ja paelograafilistest tähelepanekutest

Cm₃ näol on tegemist ornamenteerimata, heleda ja õrnalt rohekat tooni nahaga kaetud köitega, mis tundub käega katsudes kergelt sametine. Raamat on töödeldud ümarseljaliseks ning selle esikaanele on hilisema (19. sajandi?) käega kirjutatud A 14^a.³⁰ Tõenäoliselt on Cm₃ heleda köitenaha puhul tegemist maarjasparknahaga, mida hakati kasutama laialdaselt just gooti köidetest.³¹ Raamatu sisuploki poognad on õmmeldud viiele, raamatu seljal reljeefselt välja töödeldud lõhestatud nahkköitmele, mis tundub nii väikeseformaadilise raamatu puhul liigagi palju olevat. J. A. Szirmai järgi on selline suhe omane pigem romaani köitele, kus pole märgata proportsionaalsust köite kõrguse ja kasutatud köitmete arvu vahel.³²

Käesoleva köite dateerimise juures osutub aga kõige kõnekamaks detailiks köite lukkum. Nimelt on tegemist on ühe nn haak-plaat³³ tüüpi sulusega, mille vastus on kinnitatud esikaane serva – Szirmai järgi on see sarnane tüübile b, mis on küllalt levinud peamiselt Alpidest põhja pool – Madalmaadel ja Saksamaal. Metalldetailide materjaliks on messing – säilinud on algupärane plaat, haak ja haagiga needitud nahkrihma kinnitusplaat. Sulgurid kinnituvad kolme messingnaelaga needisega iga sulguri osas. Szirmai järgi on sellised haak-plaat tüüpi sulgurid tulnud kasutusele alates 14. sajandi lõpust ning laiemalt levima hakanud alles 15. sajandil. Eesti alalt on kõige varasemad sarnast tüüpi raamatulukkumi detailid leitud Otepää linnuse kaevamistelt.³⁴ Lukkumi juures on veel tähelepa-

³⁰ Käsikirja vana kohaviit arhiivis. Sellise tähistusega on Cm₃ viidanud nt Koehler.

³¹ Vt Marie Vest, "The production and use of alum-tawed leather in the Middle Ages and later", *Care And Conservation of Manuscripts 5: Proceedings of the Fifth International Seminar held at the University of Copenhagen 19th–20th April 1999*, eds. Gillian Fellows-Jensen ja Peter Springborg (København, 2000), 16–20. Maarjasparknahad on vastupidavamad kui taimparknahad, aga kardavad samas vett – alumiiniumi poolt loodud sidemed naha sees lagunevad.

³² J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding* (Aldershot: Ashgate, 1999), 180.

³³ Ingl k *hook-clasp fastening*, sks k *Riemenschließe mit Haken*.

³⁴ Ain Mäesalu, "Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsitürelvi?", *Kleio*, 1 (1988), 27 toob ära, et Otepää linnus hävis 1396. aastal, niisiis peaks ka nimetatud lukkum paigutama aega enne linnuse põletamist. Küsimus on siin aga selles, kas linnus põles ikka 1396. aastal täielikult maha ning kas ei võinud see lukkum sattuda sinna hilisema asustuse ajal. Nii on LECUB 1/5, Nr. 2649 mainitud, et vennad Hans ja Engelbrecht Tisenhusen müüvad Peter v. Tisenhusenile "unse part des burchsetes zu Odenpää" 1418. aastal. "Burchsete" ladinakeelne vaste on Karl Schilleri, *Mittelni-ederdeutsches Wörterbuch*, ed. Karl Schiller & August Lübben (Bremen: Kühtmann, 1875), I (A–E), 389 järgi "foedum castrense", mis tähistab omakorda valdust linnuses

nuväärne, et Cm3 messingist rihmakinnitusele mis kinnitub tagakaanele (kattenahana alla) on löödud templijäljend IAVSC (IAVSO?),³⁵ mis võib viidata köitja poolt soetatud või tembeldatud kinnisele. Samas kirjeldab Dürrfeld olukorda, kus raamatuköitjad ostsid sageli odavalt kokku mesingribasid või detaile, mis olid teistel meistritel üle jäänud, ning töötasid need ümber lukkumi detailideks – nii võib templijäljend pärineda ka hoopis teisest kontekstist.³⁶

Niisiis võib koodeksi köitmisel kasutatud meetoditest järeldada, et Cm3 köitmisel kasutatud tehnoloogiad viitavad gooti raamatuköite perioodi algusele. Toetudes Szirmai tähelepanekutele haak-plaat tüüpi lukkumite kasutuseletuleku kohta,³⁷ saab seda dateeringut täpsustada ning nihutada see kõige varasemalt 14. sajandi lõppu. Köitmete valmistamistehnoloogia järgi otsustades ei saa Cm3 köidet paigutada aga palju hilisemasse aega kui 1450. aasta – seega võib raamatu praeguse kuju valmimise perioodiks oletada 15. sajandi keskpaika. Piirkonnana on kõige tõenäolisem ala põhja pool Alpe, paraku pole teatava kindlusega võimalik näidata ühegi konkreetse riigi poole – kõige enam tundub Szirmaile tuginedes olema sarnasus Madalmaadega. Samas aga ei hõlma Szirmai uurimus Skandinaaviat ja Pommeri piirkondi, mis oleksid just käesoleva käsikirja kontekstis olulised. Nii on Pasewalki (tänapäeval Mecklenburg-Vorpommerni liidumaal) dominiiklaste kloostrist leitud hulgaliselt sarnase konstruktsiooniga lukkumeid, mis dateeriti kõik ajavahemikku 1470–1540/50.³⁸ Paraku puudub siiani selle piirkonna raamatuköitest süstemaatiline käsitlus.

---

või linnusemüüri äärseid maju koos elanikega. See võib tähendada, et linnus oli (osaliselt) veel säilinud. Ka on selliselt ornamenteeritud lukkumi olemasolu ebatavaliselt varajane. Szirmai, toob ära varaseima talle teadaoleva sellist tüüpi lukkumi aastast 1398 (Szirmai, *Archaeology of Medieval Bookbinding*, 254), vt ka Eike Barbara Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschliessen und Buchbeschläge* (Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2002), 11.

³⁵ Tänan Rene Haljasmäed sellele detailile tähelepanu juhtimise eest.

³⁶ Sageli võib gooti lukkumidetailidel näha kas tervikuna või pooleldi ära lõigatuna kirju nagu “ave maria”, esineb ka “laus deo” ja sarnaseid. Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschliessen und Buchbeschläge*, 64, 72–73.

³⁷ Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, 254.

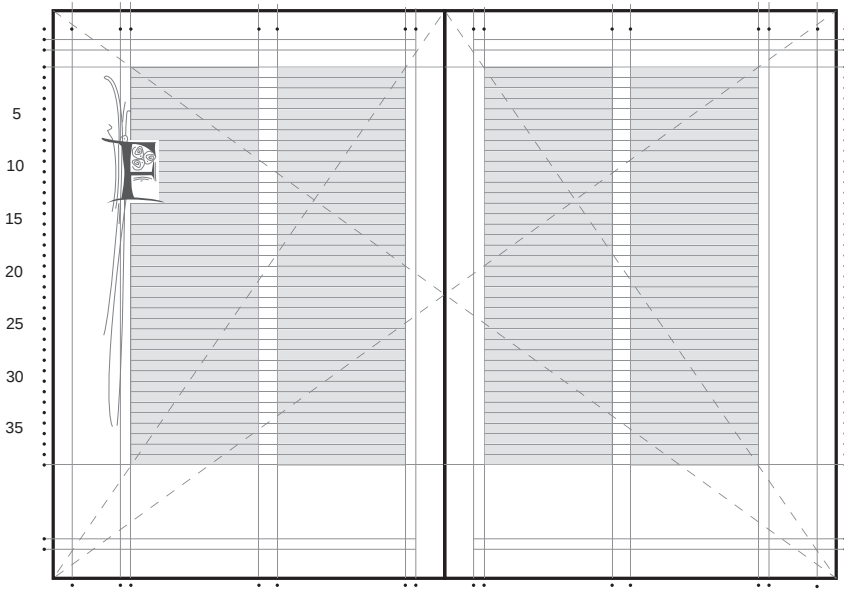
³⁸ Georg Adler & Jörg Ansoerge, “Buchverschlüsse und Buchbeschläge vom Marienkirchhof in Pasewalk – Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters”, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch 2006*, vol. 54, hrsg. von Abteilung Archäologie und Denkmalpflege im Landesamt für Kultur und Denkmalpflege durch Detlef Jantzen und Ewa Prynck-Pommerencke (Schwerin: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege, 2007), 151–176. Tänan Ain Mäesalu sellele seigale tähelepanu juhtimise eest.

Paleograafiliselt vaadeldes koosneb Cm₃ käsikiri tekstidest, mis on kirjutatud erinevatel aegadel ja vähemalt viie kopisti poolt. Nende kopistide poolt ümber kirjutatud materjali on võimalik grupeerida, lähtudes lehekülje joonimisest, mis jaotab kogu koodeksi tinglikult kaheks osaks: Cm₃ a–f ja Cm_{3g} (vt joonis 1–2). Cm₃ a–f sisemist ühtsust kinnitab veel läbiva dekoreerimise ja rubritseeringu sarnasus. Samas on Cm₃ a–f kasutatud kirjad erinevad (esindades nii *textualis*-tüüpi kirja kui ka *cursiva*-tüüpi), mis viitab erinevatele kirjutajatele, kelle eesmärgiks ei olnud ühtse välimusega tekst, vaid olemasoleva materjali ümberkirjutamine. Cm₃ a–f osad saab dateerida 13. saj lõppu – 14. sajandi algusesse, kirjutamiskohaks on tõenäoliselt Põhja-Prantsusmaa või Madalmaad. Asjaolu, et Cm_{3b} pühakute kalender mainib püha Dominicust (kanoniseeriti 1234), kuid mitte Verona Petrust (kanoniseeriti 1253),³⁹ ei pruugi tingimata tähendada, et kalender kirjutati just sel ajal. Cm_{3b} toodud kalender saab alguse püha Andrease päevast (30. november) ja nimetab edaspidi peamiselt pühakuid, kelle päevad on kalendris olulisemad, jättes aga nimetamata veel hulgaliselt selleks ajaks juba kanoniseeritud pühakuid ja kirikukalendri tähtpäevi (nt *Sancti Silvestri pape*, 31. detsember; *Conversio Sancti Pauli apostoli*, 25. jaanuar jne). Niisiis võib olla, et Verona Petruse päeva mittemainimine ei ole põhjustatud sellest, et teda ei olnud veel kanoniseeritud. Seda viimast tundub toetavat ka asjaolu, et Yale'i Ülikooli Beinecke Rare Book and Manuscript Library Ms. 371-s leidub 14. sajandi algusesse dateeritud paralleelne Nicolaus de Byardi sama *incipit*'iga ja *explicit*'iga tekst, mis toob ära samade sõnadega algava sisukorra ja pühakute kalendri, mis algab samamoodi pühast Andreasest ja lõpeb püha Martinusega.⁴⁰ Arvestades mitme asjaolu kokkulangemist, võib oletada selle käsikirja teatavat sugulusastet Tallinna Cm₃ käsikirjaga. Kataloogikirjelduse järgi pärineb Ms. 371 Madalmaadelt või Põhja-Prantsusmaalt, olles mõnda aega olnud Bethlehemi augustiinlaste kloostris Leuvenis.

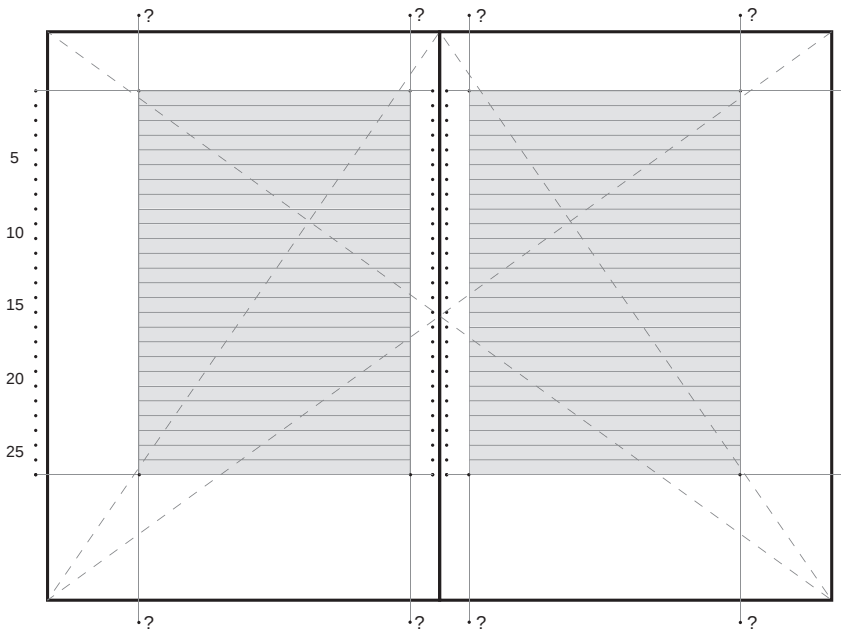
Cm₃ viimane osa (g) on kahtlemata kirjutatud *anglicana* kirja kasutades ning seda on võimalik üsna täpselt dateerida 14. sajandi esimesse veerandisse, kirjutamiskohaks tõenäoliselt Inglismaa. Tekst paistab silma sellel ajal uuenduslike India-araabia numbrite kasutamise ja sel ajal on kahtlemata moodsate teadmistega kaasaskäimise märk. Laiemasse kasu-

³⁹ TLA & EAM kataloog, 44. Verona Petrus kanoniseeriti 9. märtsil 1253. Vt M.-H. Vicaire, "Petrus Martyr", *Lexikon des Mittelalters*, vol. 6 (Stuttgart: Metzler, [1977]–1999), col. 1978.

⁴⁰ Vt "Ms. 371", *Yale University Beinecke Rare Book and Manuscript Library general collection of rare books and manuscripts: Medieval and Renaissance manuscripts* <<http://webtext.library.yale.edu/beinflat/pre1600.MS371.htm>> [13.02.2008].

Joonis 1. Cm3a–f joonismisskeem.

Joonis 2. Cm3g joonismisskeem.

tusse jõuavad araabia numbrid Euroopas aegamisi alles 15. sajandi jooksul, olles enne seda vaid teadlaste ja (Itaalia) kaupmeeste kasutuses.⁴¹

Cm3 dateerimisvõimalused lähtuvalt tekstuaalsetest tähelepanekutest

Nagu Marek Tamm on juba lühidalt näidanud, on Cm3g näol tegemist 13. sajandi 80. aastatel Limoges'i Petruselt poolt kirjutatud moraalliallegoorilise traktaadi ("Tractatus moralis de oculo") konspektiga. Seda seisukohta kinnitab Cm3g ümberkirjutuse võrdlus käsikirjaga Paris, Bibliothèque Nationale de France MS. lat. 16396, ff. 3r–46v (edaspidi lühendatult P8⁴²), kust ilmneb, et (hüpoteetilise) algtekstiga on ümber käidud üsna vabalt ning paistab silma, et kirjutaja eesmärgiks polegi olnud terve teksti korrektne ümberkirjutamine. Samas aga pole tõenäoliselt tegemist suuliselt kuuldu teksti kirjapanekuga või dikteeritud ettekande konspektiga. Sellest annavad tunnistust esinev ditograafia⁴³ (Cm3 258v23) ja *uisiue* asemel *in sine* lugemine (Cm3 262v10), mis on rohkem silma kui kõrva eksimusest tulenevad vead.

Torkab silma, et võrreldes P8-ga on Cm3g palju lühem ning teksti edasisel uurimisel selgubki, et Cm3g jätab ära kõigepealt proloogi ning seejärel annab edasi Petruselt tekstist vaid esimesed 10 peatükki ning esimese osa 11. peatüki algusest ("Tractatus moralis de oculo" tavalises transmisisioonis on 15 peatükki). Edasi nähtub, et ka need ümberkirjutuses leiduvad peatükid on seal lühendatud kujul, andes edasi vaid natuke rohkem kui kolmandiku P8 tekstist.

Kirjutaja lähenemine on süstemaatiline kogu teksti vältel. Ta tähistab uusi teemasid tavaliselt ¶ märgiga ning esimesed sõnad lõigus on sageli parema silmapaistvuse huvides alla joonitud. Tähelepanu ei ole pööratud teksti kaunistamisele, vaid sellele, et võimalikult kiiresti ja hõlpsalt otsitav

⁴¹ 1299. aastal keelas Firenze linn kaupmeestel araabia numbrite kasutamise ja veel 1348. aastal nõudis Padua ülikool, et müügiks olevate raamatute hinnad peavad olema märgitud *non per cifras, sed per literas claras*. Mõnel pool väljaspool Itaaliat võeti araabia numbrid üldisesse kasutusse alles 17. sajandil (Walter William Rouse Ball, *A Short Account of the History of Mathematics* (London: Macmillan, 1935), 186, 187).

⁴² Sama käsikiri saab aluseks ka tulevasele "Tractatus moralis de oculo" editisioonile ning selle transkriptsiooni oli võimalik mul kasutada tänu Richard Newhauseri lahkele abile. P8 kasutamine selle käsikirja lühendina tuleneb asjaolust, et sel viisil on see tähistatud ka teemakohastest artiklites: Newhauser, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges und seine Exempla" ja hilisemas Newhauser, Kala ja Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia".

⁴³ Topeltkirjutus, sõna ekslik kordamine.

Tabel 1. Cm3g lisandused võrreldes P8-ga. Tärniga märgitud tsitaadid on toodud käsikirjas tavalise joonimise all, ülejäänud on tekstisisesed.

Peatükk P8 järgi	Autor ja teos	Lisanduse tekst ja koht
(6. ptk) de xiii mirabilibus circa oculi visionem	Thomas de Aquino OP – <i>Quodlibet</i>	Chrysostomus scilicet [?]-quod tenebra erubuit lumen erubesscat figure non fuit concessum quod inter Leuitas qui partem capiebat in bethleem caperet in ierlalem ergo cum perfecciores [?] esse debeamus qui capit in tyro non capit in damasco. Cm3 258v8–12.
(7. ptk) de instructione morali secundum xii proprietates repertas in oculo corporali	M. Fabius Quintilianus – <i>Institutio oratoria</i>	de oratorio institucione libro secundo aliena vicia quisquid reprehendi mauult quam sua. Cm3 264r19–21.
(7. ptk)	Augustinus – <i>Enarrationes in Psalmos</i>	instionibus [?] qui circumunt [?] domos alienas frequenter ad suas raro reuertuntur . Et ideo iudicant ad modum oculi cordis. Cm3 264v5–7.
(7. ptk)	Bonauentura OFM – <i>Sermones dominicales</i>	* ¶ 4 post autem humilis fuit . Nam cum esset rex ditissimus pauperibus et piscatoribus se sociavit et monstravit . dator sapientissimus ad modum pueri simplicis doctores audiuit princeps fermomus ad crucis patibulum se duci permisit. Cm3 265v27–30.
(8. ptk) de vii differentiis oculorum iuxta differentiam vii capitalium vitiorum, et primo de oculo sublimi et tumido superbiorum	Ambrosius Mediolanensis – <i>Expositio euangelii secundum Lucam</i>	* Ambrosius sicut reus est dives qui pecuniam non inperitit pauperibus ita reus qui gratiam doctrine quam habet non diuidit inperitis ut doceat eos cum possit. Cm3 266v27–29.
(8. ptk)	Cicero – <i>Pro M. Claudio Marcello oratio</i>	Tullius in oratione pro mancello . Nulla cordis tanta uis est que non ferro et uiribus vinci frangique possit . animum uincere iracundiam cohibe victoriam temperare . adversarium modo extollere iacentem sed etiam amplificare eius pristinam dignitatem qui hoc facerit non ego eum summis uiris comparo sed simillimum deo iudico. Cm3 267r24–267v3.

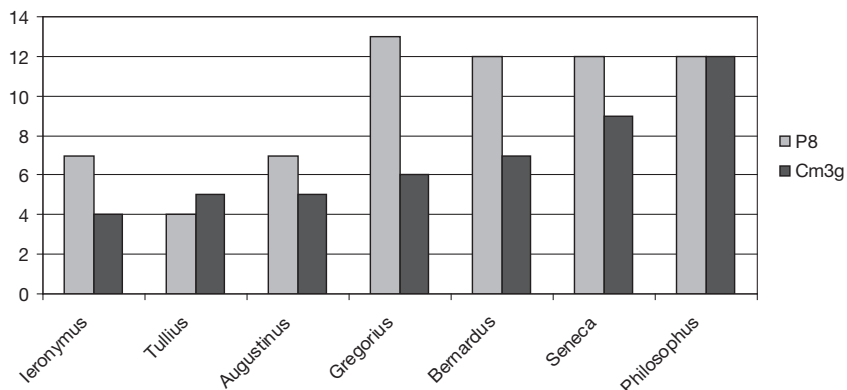
(8. ptk)	Cicero – <i>Cato maior de senectute</i>	Tullius de senectute . Esca malorum est voluptas ut ait platon qui ea capiuntur ut pisces. Cm3 269r3–5.
(8. ptk)	Ambrosius Mediolanensis – <i>De Isaac uel anima</i>	Ambrosius . Esce malorum sunt uoluptates corporis . hiis qui intendit . laqueo intendit. Cm3 269r5–6.
(11. ptk) de informatione scoliarium ex vii conditionibus, quae requiruntur ad visum	Sextus	* ¶ sextus pictagoricus . templum deo est mens pura et altare optimum cor mundum . vir castus et sine peccato potestatem accepit a deo esse filius dei. Cm3 272v19–21.
(11. ptk)	Ps Isidorus Hispalensis– <i>Testimonia diuinae scripturae <et patrum></i>	* <u>prosper</u> eis qui milltant[?] deo fugiende sunt ex toto corde diuicie quas qui [?] habere volunt sine labore non querunt sine difficultate non inueniunt sine cura non seruant sine anxia delectatione non possident sine dolore non perdunt. Cm3 272v22–25.

üles leida. Kui paragrahv alustab peatükki, siis on sinna juurde enamasti märgitud ka peatüki number – 6., 7., 8. ja 10. puhul asetseb see teksti sees, 4., 5., 9. ja 11. puhul aga äärele märgitult. Võib oletada, et peatükkide märkimine ei olnud algselt ümberkirjutaja plaanis, sest 1., 2. ja 3. peatükk on numbriliselt märkimata. Peatükkide numbrid on enamasti toodud India-araabia numbrates, peatükk 9 on välja kirjutatud (*nonum capitulum*) ning peatükid 10 ja 11 on märgitud Rooma numbrates. 11. peatüki (*de informatione scoliarium ex vii conditionibus, quae requiruntur ad visum*) algus on teistest rohkem esile tõstetud.

Mis puutub teksti ortograafilisse iseloomu, siis pole selles otseselt märgata suuremaid eripärasid, sest üldiselt on keskaegne ladina keel suhteliselt ühtne ning piirkonnast peaaegu sõltumatu ortograafiaga.⁴⁴

Limoges'i Petrus kirjutab Tallinna käsikirjale aluseks oleva teksti 13. sajandi lõpu Pariisis ning seega paigutub algtekst õhustikku, kus araablaste poolt vahendatud teadmised optika ja kreeka filosoofia kohta olid juba leidnud lääne ülikoolides väga elava vastuvõtu ning sellele toetudes

⁴⁴ Peter Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache, Bd. 1. Einleitung, lexikologische Praxis, Wörter und Sachen, Lehnwortgut* (München: Beck, 2002), I, §§ 27, 44–48, 79–80, 120–125.

Joonis 3. Enimtsiteeritud autorite viidete ümberkirjutuse osakaal. Arvesse ei ole võetud ilma viiteta autoreid.

toimusid mitmed olulised intellektuaalsed muutused. Filosoofiliselt sai järjest olulisemaks keskaegselt mõistetud aristotelism ning koos sellega hakati rohkem pöörama tähelepanu ka loogikale ja eksperimentaalsusele. Ühelt poolt tähendas see huvi mitmesuguste teaduslike teooriate vastu, mis leidsid väljenduse nt Roger Baconi teostes ja teisalt loogilis-süsteematiseerivas teoloogias Aquino Thomase teostes. Et just need teemad Cm3g autorile huvi pakkusid, tuleb välja joonisel 3, kus paistab silma suur huvi Aristotelese (Philosophus) tsitaatide, aga vähene huvi Gregorius Suure ja Clairvaux' Bernarduse vastu. Kõige kõnekamaks autori huvi ja tema konteksti suhtes võib aga pidada võrreldes P8-ga Cm3g teksti tehtud lisanduste iseloomu (vt tabel 1).

On tähelepanuväärne, et Cm3g Bonaventura ja Aquino Thomase tsitaadid on toodud anonüümselt. Kui võtta arvesse, et 1323. aastal kuulutas Johannes XXII Aquino Thomase pühakuks, võiks arvata, et pärast seda aastat oleks üldjuhul teda autoriteedina ka nimeliselt tsiteeritud.⁴⁵ See, et tsitaat on anonüümne, viitab tõenäoliselt asjaolule, et tekst kirjutati enne seda aastat. Selline autorite valik ning joonisel 3 välja tulev tendents lubavad oletada, et tegemist pidi olema kerjasmunkade hulka kuuluva kir-

⁴⁵ Kui võtta eelduseks, et selle käsikirja kirjutaja pärineb dominiiklaste hulgast, siis tundub see oletus eriti kaalukas. Anonüümne tsiteerimine ei ole muidu sugugi ebataoline, praegusel juhul tuleb aga lisaks arvesse võtta, et Oxfordi ja Pariisi ülikool olid mõned Thomase õpetused hukka mõistnud. Need hukkamõistmised tühistati alles 1325. Vt L. Elders "Thomas v. Aquin, II. Würdigung", *Lexikon des Mittelalters*, vol. 8 (Stuttgart: Metzler, [1977]–1999), coll. 709–711.

jutajaga, sest tsistertslastest kirjutaja oleks ilmselt suurema aupaklikkusega suhtunud Clairvaux' Bernarduse tsitaatidesse ning vähem pööranud tähelepanu ka teadusele ja klassikalistele autoritele. See oletus tundub tugevdavat seisukohta, et käsikirja pärineb ülikooliringkondadest, sest just seal olid kerjasmungad väga arvukalt esindatud.

Cm3 ja Cm4 võrdlus

Kodikoloogilises mõttes on tähelepanuväärne ka Cm3 sarnasus Cm4 koodeksiga, mida pani tähele juba Koehler ning seetõttu on vajalik Cm3 võimalikku konteksti positsioneerides arvesse võtta ka Cm4 tausta.⁴⁶ Cm4 koodeks ei sisalda samamoodi otseseid vihjeid selle kohta, kelle omanduses see enne Tallinna raearhiivi valdusesse sattumist oli viibinud ning seega jääb ka selle käsikirja võimalik päritolu spekulatsioonide valdkonda. Cm4 sisaldab Innocentius III teost "Liber de missarum misteriiis",⁴⁷ anonüümseid traktaate "Summa de sacramentis"⁴⁸ ja "Ordo penitencie". Põhi-osade kõrval on enam tähelepanuväärsed koodeksi köitmisel plagelehtedeks kasutatud Alexander de Villa-Dei OFM (u 1170–u 1240) "Doctrinale puerorum" lehed⁴⁹ ja marginaalias leiduvad rohked ladinakeelsed luuletused ja mõistatused, mis kuuluvad oma iseloomult vagantide traditsiooni. Alexandri "Doctrinale puerorum" on 2645 heksameetrilisest värsireast koosnev didaktiline traktaat, mis oli 13. sajandist kuni 16. sajandi alguseni üks enim ülikoolides kasutatud ladina keele õppevahendeid. Sellega sobivad ka vagantlike värsside ja mõistatuste iseloom, mida samuti seostatakse ülikoolidega. Need värssid on aga üldiselt kogu Euroopas laia levikuga ning on keeruline neid spetsiifilisemalt teatud piirkondadega seostada.⁵⁰ Nii on Cm4 marginaalias võimalik leida ühte otseselt "Car-

⁴⁶ Cm4 sarnaneb Cm3 köitega kattenaha, köitmete tüübi, kaptaalpaela, lukkumi detailide ja keti kinnituse poolest.

⁴⁷ *In principio* "Tria sunt in quibus praecipue lex diuina consistit".

⁴⁸ *In principio* "Cum multa sint sacramenta noue legis".

⁴⁹ Enamasti on Alexandrit nimetatud frantsisklaseks, kuigi leidub ka allikaid, mis peavad teda dominiiklaseks või benediklaseks. Tema sünni- ja surmaaastad on samuti lahised. Philip J. Ford, "Alexandre de Villedieu's *Doctrinale puerorum*. A Medieval Bestseller and its Fortune in the Renaissance", *Forms of the "Medieval" in the "Renaissance": A Multidisciplinary Exploration of a Cultural Continuum*, ed. George Hugo Tucker (Rookwood Press, 2000), 155–156.

⁵⁰ Tiina Kala on TLA & EAM kataloogis, 70–80 toonud ära paljude värsside numברי Hans Waltheri järgi. Vt Hans Walther, *Proverbia sententiaequae Latinitatis Medii Aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, Carmina Medii Aevi posterioris Latina II, 1–6 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963–69); Hans Walther & Paul Gerhard Schmidt, *Proverbia sententiaequae Latinita-*

mina Burana” tsükli⁵¹ esinevat värssi, hiljem on Cm4 käsikirjas ära toodud lõik “Anticlaudianus’est”⁵², mis tähelepanuväärsel kombel on olemas ka “Tractatus moralis de oculo” käsikirjas. Spetsiifilisemalt Saksa aladele näib Cm4 värssidest viitavat *Maguntinensis, Coloniensis ac Trevirensis*⁵³, mis kujutab endast Püha Rooma keisri valijaid kirjeldavat värssi.⁵⁴ Samas aga paarisriim *Nullus in hoc mayson*⁵⁵ tundub viitavat prantsuse keele-ruumile. Seda värssi ei leidu Waltheri nimestikus, aga sellele on paralleel siiski olemas ühes Praha Ülikooli raamatukogus (IV.A.14) leiduvas 14. sajandi lõpu käsikirjas, mille kolofoonis leiduva märkuse järgi saab otsustada, et see on kirjutatud Määrimaal. Käsikiri ise sisaldab Esculanumi Nicolause jutluseid, Innocentius III raamatut “De miseria et utilitate humanae condicionis”, Augustinuse kirja Cyrilliusese ja Eusebiuse kirja Hieronymuse surma kohta.⁵⁶

Cm4 käsikirja sisuosa kiri kuulub *textualis formata/textualis libraria* gruppi ning marginaalia märkuste kirjaks võib pakkuda *cursiva antiquior/cursiva recentior*, mille võiks paigutada 14. sajandisse ning nõustuda Tiina Kala arvamusega, et need märkused on tehtud enne köitmist.⁵⁷ Selline kiri on A. Derolezi järgi 14. sajandil eriti iseloomulik Saksamaale, Kesk-Euroopale ja Skandinaaviale.⁵⁸

---

tis medii ac recentioris aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung, Carmina Medii Aevi posterioris Latina, Nova ser. (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1982–86). Nimetatud teostes tuuakse ära ka nende värsside leidumine käsikirjades või kollektsioonides, mis Cm4 värsside puhul pärinevad nii inglise, saksa kui ka prantsuse keeleruumist.

⁵¹ *Etates anni vitium peccata tyranni currunt, labuntur, remanet, crescunt, statuuntur.*

Johann Andreas Schmeller, *Carmina burana. Lateinische und deutsche Lieder und Gedichte einer Handschrift des XIII. Jahrhunderts aus Benedictbeuern auf der K. Bibliothek zu München* (Stuttgart: Literarischer Verein, 1847), LXVIII a. (f. 43b), 38–39. Koehler, 110 [28], Cm4 38v.

⁵² Koehler, 111 [30], Cm4 40v.

⁵³ Koehler, 112 [36], Cm4 43r.

⁵⁴ *In principio “Maguntinensis Treuerensis”.* Hans Walther & Alfons Hilka, *Initia carminum ac versuum Medii Aevi posterioris Latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen. Ergänzungen und Berichtigungen zur 1. Auflage von 1959* (Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1969), nr. 10618.

⁵⁵ Koehler, 113 [39a], Cm4 46v.

⁵⁶ Josef Truhlář, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c. r. bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur* (Pragae: Sumptibus Regiae Soc. Scientiarum Bohemicae, 1905), 240. Värss leidub seal kujul *Finivi librum, sine manibus scripsi illum. Si quis in hoc mayson quidquid facit nisi rayson, si facit rayson, statim mittetur in ayson.*

⁵⁷ TLA & EAM kataloog, 65.

⁵⁸ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, 133 jj.

Cm3 ja Cm4 käsikirjade taust

Niisiis saab paleograafilistele andmetele, sõnavaralistele iseärasustele ja tekstide levikule tuginedes mõlema käsikirja (Cm3 ja Cm4) praeguse kuju päritolupiirkonnaks oletadagi Kesk-Euroopat ja Skandinaaviat. Siinkohal tuleb arvesse võtta asjaolu, et kõige tõenäolisemalt köideti need käsikirjad 14. sajandi lõpu – 15. sajandi alguse ehk siis Saja-aastase sõja (1337–1453) kontekstis. Samal ajal oli käärimas ka nn lääne skisma (1378–1417), kui ühel ajal oli võimul mitu legitiimse kardinalide kogu poolt valitud paavsti ja tekkis poliitiline vastuolu Euroopa erinevate piirkondade vahel. Balti alad oleksid seal olnud koos Püha Rooma keisririigi, Inglise, Rootsi, Taani ja Norra aladega Roomas resideeriva paavsti pooldajad, Prantsuse, Šoti ja Ibeeria poolsaare alad pooldasid aga Avignoni paavsti. Ka see asjaolu tundub viitavat Inglise, Kesk-Euroopa ja Skandinaavia suhete võimalusele.

Siinkohal on väga oluliseks teguriks jätkuv traditsioon sooritada ristiretki, millega seoses muutusid just sel ajal Euroopa aadli hulgas populaarseks nn Preisi reisid.⁵⁹ Selliste reiside populaarsusest annab tunnistust ka kuulus Chauceri rüütel, kelle kohta mainitakse:

... ja laua otsas, meestehulgas ranges
ta tihti troonis sõjakäigul Preisis.
Ning Venemaal ja Leedus väega reisis,
ta rohkem küll kui ükski risticsõitnu ...⁶⁰

Sellele teemale mahuka uurimuse pühendanud W. Paravicini toob välja, et kõige tihedamad olid selliselt kirjeldatud kontaktid Inglise alade ja Preisi piirkonna vahel vahemikus 1360–1369 ja 1390–1394, mil Inglise-Prantsuse sõjas olid suuremad vaherahuperioodid – samast ajast on teada ka Prantsuse rüütlite kõige suurem Preisi risticsõdade külastamine.⁶¹ Niisiis on mõeldav, et nimetatud raamatute tekstid võisid sellel perioodil jõuda Pommeri regiooni, kus need mõne aja pärast kokku köideti ja sealt edasi

⁵⁹ Vt Werner Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, 1–2 (Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989–95).

⁶⁰ Geoffrey Chaucer, *Canterbury lood*, tõlk. Vetele Viidemann (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006), 54. “Ful ofte tyme he hadde the bord bigonne / Aboven alle nacions in Pruce; / In Lettow hadde he reysed and in Ruce, / No Cristen man so ofte of his degree.” (52–55). Geoffrey Chaucer, *The Canterbury Tales: The First Fragment*, ed. Michael Alexander (London; New York: Penguin Books, 1996), 5. Kui “Lettow” tähistas sel ajal üldiselt Leedut, siis “Ruce” tuleks siinkohal tõlkida tõenäoliselt hoopis Zemaitijaks. Vt William Urban, “The Correct Translation of ‘Ruce’”, *Journal of Baltic Studies*, 13, 1 (1982), 12–18.

⁶¹ Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, 1, 102, 122.

liikused need mingisugusel ajal Saksa ordu kontaktidega Eestisse ja lõpuks Tallinna rae valdusesse.

Samas ei ole välistatud ka nende raamatute pärinemine hoopis Rootsi vahenduse kaudu, sest on teada Rootsi Birgitta ordu liikmete huvi nii Tallinna (Mariendal) kui ka Inglismaa (Syon Abbey) vastu ning arvestades Vadstena laialdasi kontakte ülejäänud Euroopaga, ei ole sellise sisuga käsikirjade leidumine seal üllatav.⁶² Et sellised kontaktid ei jäänud ühehordseks, annab tunnistust teade, kus Karolus Andreae Vadstenast külastas Tallinna 1410. ja 1412. aastal ning kopeeris seal mitmeid raamatuid.⁶³ Tähelepanuväärne on siinjuures ka 15. sajandist pärineva haruldase Rootsi päritolu kukkurraamatu leidumine Tallinna Linnaarhiivis,⁶⁴ mis annab ka materiaalselt tunnistust raamatute liikumise võimalikkusest sellel marsruudil. Birgitiinide huvi raamatute vastu kinnitavad ka Pirita kloostri kaevamistelt leitud raamatute lukkumid.⁶⁵

Sellised kontaktid iseenesest ei ütle midagi selle kohta, millise ordu kontekstis need raamatud Eestisse jõudsid. On ju teda nii Tallinna domi-

⁶² Johannes Johannis Kalmarist külastas 1407. aastal Tallinna ja 1415–16 viibis Londonis, mõlemal korral oli eesmärgiks kloostri asutamine. On tõenäoline, et sellised kontaktid ei jäänud ühehordseks. *Revelationes S. Birgittae e Codice membr. fol. 21 Bibl. Universitatis Lundensis* ('*Cod. Falkenberg*'), ed. by Elias Wessen (Hafniae: Einar Munksgaard, 1952), xlv, (tsit. *Diarium Vadstenense*, 29/3 1446); Ernst Nygren, *Liber privilegiorum monasterii Vadstenensis : e codice archivi Reg Holm. A 19 (olim A 23)* (Hafniae: Munksgaard, 1950), xli, xlii. Tsit. <http://www.umilta.net/kalmar.html> [13.06.2008]. Vt ka Monica Hedlund & Alf Härdelin, *Vadstena klostera bibliotek : ny katalog och nya forskningsmöjligheter = The Monastic library of medieval Vadstena: a new catalogue and new potentials for research* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990); Margarete Andersson-Schmitt & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis 26, 1–8 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1988).

⁶³ Sven Olof Andersson, *Preachers in the Vadstena Collection* (Uppsala: Uppsala University, Department of Classical Philology, 1992), 47.

⁶⁴ TLA & EAM kataloog, 150–152.

⁶⁵ Hans Treumann 12–15. Kirjeldab 1936. aasta kaevamistelt leitud, hollandi-burgundi meistri vaselõike jäljendust 15. sajandi keskelt ning oletab, et see on tõenäoliselt siia sisse toodud (Hans Treumann, *Vanemast raamatukultuuriloost* (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), 22–24. Hugo Peets, "Pirita kloostri varemetest leitud vaselõike plaadi fragmendi "Ecce Homo" päritolust", *Vana Tallinn / Tallinna Ajaloo Selts*, 1/1 (1936)). Jaan Tamm & Villem Raam, *Pirita klooster: ehitus- ja uurimislugu* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), 61 toovad ära ka mõningaid Pirita kloostrist leitud raamatute nurgakaitseid, mis otsustades Szirmai järgi on 15. sajandi keskpaiga tüüpiline masstoodang, mis oli levinud kogu Euroopas ja mida valmistati sagedasti Nürnbergis (Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, 265).

niiklaste⁶⁶ kui ka Padise tsistertslaste kontaktid Rootsi ja Taani valdustega.⁶⁷ Koehler omistabki Cm4 käsikirja just tsistertslastele. Tema peamine argument käsikirja paigutamiseks valgete munkade konteksti on lõik Cm4 f. 49r:

Nõnda ka võib lugeda püha Augustinuse kohta, kes põgenes kõigist linnadest, kus polnud piiskoppi. Samamoodi on loetav kellegi Clairvaux' munga kohta, kes paavsti ja abti poolt piiskopiks valituna ütles neile nõnda: võin saada jooksikmungskaks, aga piiskoppi ei saa minust kunagi. Ütles, sest teadis, et vaimus saab pärast surma päästetud, kui aga oleks piiskopiks saanud, oleks hukka mõistetud.⁶⁸

Tõepoolest leidub esimene paralleel sellele tekstile (arvatavasti) tsistertslasena surnud Petrus Cantori (u 1127/47–1197) teoses “Summa quae dicitur verbum adbreuiatum”,⁶⁹ samas aga leidub see exemplum hiljem ka domiiniiklase Stephanus de Borbone'i (u 1190–1261) teoses “Tractatus de diversis materiis praedicabilibus”⁷⁰ ja veidi hiljem ka frantsisklase Salimbene (1221 – u 1287/88) kroonikas.⁷¹ Niisiis ei saa selle tekstikatke päritolu põhjal kindlalt otsustada, millise ordu kontekstist see märkus Cm4 lehe serval võib pärit olla.

Cm3 ja Cm4 käsikirja koos käitlemise juures on vajalik rõhutada, et käsikirjad võidi ühtsesse köitesse liita alles hiljem ning sellega seoses ei pea köite sarnasus tähendama köidetes leiduvate tekstide sama kirjutamiskohta ja päritolu. Seda võimalust illustreerib kõige kujukamalt asja-

⁶⁶ G. von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter*, 67–69; Jarl Gallén, *La province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs* (Helsingfors: Söderström, 1946), 181–183.

⁶⁷ Vt Reinhold Hausen, *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Abo domkyrkas Svartbok* (Helsingfors: J. Simelii Arfvingars Boktryckeri, 1890), 91 (*Registrum Ecclesiae Aboensis*, f. 72). Vt ka Wolfgang Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja, XXIX–XXX (Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1941), 84.

⁶⁸ “Illud eciam legitur de beato Augustino, quod fugit de omne civitate in qua non fuit episcopus. Similiter legitur de quodam monacho Clarevallis dum a papa et ab abbate eligeretur in episcopum, ille dixit: monachus fugitivus esse potero, episcopus vero nunquam ero; qui dixit in spiritu post mortem se esse salvatum, sed si fuisset episcopus factus, fuisset dampnatus.” (Koehler, 99).

⁶⁹ Petrus Cantor, *Summa quae dicitur Verbum adbreuiatum (textus conflatus)*, ed. M. Boutry (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 196, 2004), pars 1, c. 52.

⁷⁰ Stephanus de Borbone, *Anecdotes historiques: légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, ed. A. Lecoy de La Marche (Paris: Renouard, 1877), 421.

⁷¹ Salimbene de Adam, *Cronica*, ed. G. Scalia (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 125–125A, 1998–1999), 206.

olu, et Cm3 koodeksi moodustavad osad pärinevad kindlasti erinevatest aegadest ja – köite lukkumi mehhanismi järgi otsustades – on vähemalt pool sajandit pärast Cm3g teksti ümberkirjutuse valmimist ühtseks tervikuks liidetud. Seega tuleb arvesse võtta, et Cm3g tekst võidi liita köitesse oma algsest kontekstist juba tunduvalt eemaldunult, kuid kui oletada, et Cm3 ja Cm4 köitmine toimus väljaspool Eestit, siis pidid nad siia ikkagi koos liikuma. Põhimõtteliselt ei ole välistatud ka nende raamatute köitmine juba Eestis, kuid arvestades tekstide ja eriti Cm4 palgelehtede iseloomu, tundub see siiski võrdlemisi ebatõenäoline. Toetudes eelnevale arutlusele Cm3g kirjutamise iseloomu kohta, tundub tõenäolisem versioon, et käsikiri – olles ilmselt ümber kirjutatud mendikantide hulgas – liikus ka nende kaudu lõpuks Eesti alale ja sealt edasi Tallinna Linnaarhiivi valdusesse. Nii joonistubki välja käsikirja võimalik teekond Eestisse ja selle positsioon siinsel intellektuaalsel maastikul. Võib arvata, et seda raamatut kasutasid tõenäoliselt Tallinna dominiiklased, kelle kett-raamatukokku see võis mingisugusel perioodil kuuluda. On üsna kindel, et nii Cm3 kui Cm4 ei ole seotud Dünamünde tsistertslaste juurest pärineva ja ilmselt mõnda aega Padisel olnud Cm8 käsikirjaga, mille köide on valmistatud täiesti erinevaid tehnoloogiaid kasutades. Sellele oletusele lisavad toetust ka Cm3g ümberkirjutamise asjaolud, kus kirjutaja on lisanud mendikantide tsitaate (Bonaventura ja Aquino Thomase) ning jätnud välja mitmeid Clairvaux' Bernarduse tsitaate, mis tsistertslaste puhul oleks vähemasti ebatavaline.

Lõpetuseks, mis puutub alguses tõstatatud kunstiajaloolistesse argumentidesse, siis nende järgi oleks pidanud käsikiri Eestisse jõudma 15. sajandi alguses, sest sellesse aega dateeritakse Padise raidplastika. See iseenesest klappib küll oletusega, et Cm3g käsikiri köideti kokku Cm3a–f osaga just sellel perioodil, kuid samas ei ole sarnasused käsikirjas kirjeldatu ning skulptuuride vahel kuigi otsesed. Nii näiteks on Padisel on kujutatud ahvi peegliga, kuid Cm3g tekstis on ahvide püüdmine seotud liimi, mitte peeglitega. Arvestades ka oletuslikku seotust pigem mendikantidega, ei tundu arvamus, et Cm3 käsikiri oli eeskujuks Padise kloostri dekoreerimisel, kuigi tõenäoline.

ABSTRACT: *The context of manuscript Cm3 of the Tallinn City Archives*

The aim of this article is the description of a manuscript in the Tallinna Linnaarhiiv (Tallinn City Archives) with the shelf mark f. 230, n. 1, s. Cm 3 (shortened Cm3). This Latin manuscript is one of the few surviving codexes from Estonia's medieval period, made all the more remarkable by the inclusion of a text written by an English scribe. It is the only known codex with material of English provenance from medieval Estonia, testifying to the spread of Latin material of homiletic interest in the high and late medieval period. In describing the manuscript the main concern is to find traces of ownership and usage of the codex to place it in the context of medieval intellectual life in Estonia.

The article begins with a description of the manuscript both as a whole and also as a body of interconnected details. Capitalizing on results of this description, the codex is divided into seven parts marked with the letters a–g (Cm3a – Cm3 f. 1ra-123rb; Cm3b – Cm3 f. 123rb-127r; Cm3c – Cm3 f. 127ra-vb; Cm3d – Cm3 f. 128ra-198vb; Cm3e – Cm3 f. 199ra-202ra; Cm3f – Cm3 f. 202rb-256va; Cm3g – Cm3 f. 257r-272v).

Moving from description to interpretation, I treat the details in context and try to establish the background of the manuscript, adhering to methods derived from the history of ideas and technologies. Here I touch briefly upon possible ways the text may have been transmitted in the context of its possible audiences. This part of the work is mainly speculative in character as there are few established facts about this manuscript, and even these facts cannot be proven conclusively.

1. The time of the copying of Cm3 a–f: the end of the thirteenth or beginning of the fourteenth century;
2. The site of the copying of Cm3a–f: probably Northern France or Low Countries;
3. The time of the copying of Cm3g: ca. 1325;
4. The site of the copying of Cm3g: probably British Isles;
5. The social context in which Cm3g was produced: probably mendicant orders;
6. The time of the binding of Cm3: ca. 1420±30;
7. The site of the binding of Cm3: probably Northern Germany (Pomerania?) or Scandinavia.

The parts of Cm3 designed as a–f contain texts that were intended for the preparation of sermons (*Summa de abstinentia* of Nicolaus de Byard OFM?, fl 13th c; *Sermones de tempore et de diversis* and *Sermones de sanctis* of Nicolaus de Gorran OP, † 1295) and also an alphabetical register and a calendar (*themata per totum annum dominicalia et ferialia*). Especially the texts by de Gorran give an impression that they were not intended for inexperienced preachers – the style and language implies a more educated audience. The same can be argued of the Cm3 part g, which is the focus of this article.

Cm3g presents a text written ca. 1285 by Peter of Limoges, but without the title and the name of the author. According to manuscript catalogues the title of the text by Peter of Limoges is usually given as *Tractatus de oculo* or *Tractatus moralis de oculo*. The last one is also used in this article.

The Cm3g text itself is an abstract of *Tractatus moralis de oculo*. It includes only the first ten chapters and a small portion of the eleventh chapter of Peter's text. It also leaves the impression that the scribe was not well versed in the relevant scholarly vocabulary. The textual analysis shows that the interest of the scribe lies in the citations and text of the classical authors. When comparing the Cm3g to P8 (the *pecia* copy of *Tractatus moralis de oculo* on basis of which R. Newhauser is preparing an edition of the *Tractatus*) it is possible to see that the scribe tends to omit Biblical citations and medieval authors, preferring to copy classical authors (Seneca, Cicero, Aristotle). This fact, complemented by the copyist's omission of many citations by Bernard of Clairvaux and introduction of citations by mendicant authors Bonaventure and Thomas Aquinas not found in the original manuscript P8, suggests that the manuscript might have come into the possession of mendicant orders.

If the text was written in the Isles it is probable that it travelled back to the continent in the context of 'Reisen' *resp.* the Crusades of Prussia. The participation of English knights in these Crusades is well documented, for example in the *Canterbury Tales* of Chaucer. Also, the traffic along the Hanseatic route between England and Pomerania was most active in this period (taking into consideration that this was also the period of the Hundred Years' War and Western Schism). The different parts of Cm3 were probably bound together into one manuscript in this period and – taking the character of binding techniques into account – it probably took place in Northern Germany (Pomerania?). It is also possible that the book

reached Estonia via Sweden, as Swedish friars shared extensive contacts with Tallinn at the time.

It is impossible to determine exactly how the text was used in Estonia. But we can be quite certain that it was used and read here, since it belonged to a chained library (as can be argued on the basis of the rust marks left by chain attachment). Some art historians have argued that the codex may have inspired some of the figures in the Cistercian monastery of Padise, but this is most unlikely.

MEELIS FRIEDENTHAL (b. 1973) is a Senior Research Fellow at the Tartu University Library